

Реабілітація репресованих співробітників НКВС: важкий пошук істини

У статті розглядається правомірність реабілітації співробітників радянських органів держбезпеки, причетних до масових політичних репресій в 1930-ті роки в СРСР.

Ключові слова: реабілітаційні процеси в СРСР, «великий терор», НКВС.

За доби радянської влади, у вирі невщухаючої політичної боротьби, стало звичайною справою коли правлячий режим свідомо продукував ненависть до свого опонента, зображуючи його в самому неприглядному вигляді. Для прикладу російські революціонери отожнювали царизм із жандармами; більшовики змальовували поляків виключно в образі «панів», а фашистів – в образі «гестапівців». У свою чергу супротивники комунізму представляли типового більшовика неодмінно чекістом, демонізуючи цей образ та наділяючи його надзвичайними негативними рисами [1]. Не дивно, що трагічний період комуністичного тоталітаризму для більшості населення пострадянських держав асоціюється зі свавіллям працівників ВЧК – ОДПУ – НКВС. У зв'язку з цим кримінально-правова реабілітація репресованих співробітників радянських спецслужб викликає обурення у громадськості [2]. У той же час посмертна реабілітація відомих партійних, радянських і військових діячів, причетних до масових репресій, сприймається суспільством набагато спокійніше та не викликає стільки гніву та роздратування.

На нашу думку, такий стан речей у масовій свідомості сприяє спрощеному уявленню про наше минуле та грає на руку тим, хто намагається реанімувати комуністичні ідеали: мовляв все було у нас добре, і лише верхівка силових структур радянської держави Г.Г. Ягода, М.І. Єжов та Л.П. Берія спричинили правову вакханалію, однак комуністична партія їх покарала. Тому слід погодитися з думкою професора Юрія Шаповала – «зараз потрібні подальші наукові розвідки про механізм функціонування органів держбезпеки, їх місце та роль в системі комуністичної державності, про

тих, хто працював у цих органах, хто спрямовував їхню діяльність, визначав її характер. Хоча навряд чи варто довго пояснювати, якими необхідними є такого роду розвідки для об'єктивного розуміння багатьох сторінок радянської історії» [3].

Репресії серед співробітників органів радянської державної безпеки наприкінці 30-х рр. ХХ сторіччя і досі залишаються малодослідженими. Якщо про «чистку» керівництва НКВС СРСР і НКВС УРСР у загальних рисах більш-менш відомо [4], то про арешти рядових чекістів у часи «великого терору» бракує спеціальних досліджень. На сьогодні відсутня точна кількість заарештованих працівників каральних органів в часи сталінських репресій. У 1988 р. голова КДБ СРСР В.М. Чебриков офіційно повідомив про 20000 репресованих чекістів [5]. Ця цифра, як влучно відзначають авторитетні російські дослідники М.В. Петров і К.В. Скоркін «впровадила в суспільну думку уяву про «чекістів-дзержинців», які чинили опір сталінським репресіям і за це постраждали» [6]. Начальник управління федеральної служби безпеки Росії по Краснодарському краю Є.Л. Воронцов, навіть заявив у 1997 р., що чекісти «у відсотковому відношенні втратили чи не більше, ніж будь-який прошарок» радянського суспільства [7].

Втім, до числа 20000 репресованих співробітників НКВС СРСР В.М. Чебриковим віднесені не лише співробітники Головного управління державної безпеки (ГУДБ), які безпосередньо займалися слідством, але і працівники Головного управління прикордонної та внутрішньої охорони, Головного управління робітничо-селянської міліції, Головного управління пожежної охорони та інших неопера-

тивних підрозділів - тобто людей, які хоча і служили в наркоматі внутрішніх справ, але не займалися оперативною роботою. Відомо, що з 1 жовтня 1936 р. по 15 серпня 1938 р. було заарештовано 2273 співробітника ГУДБ НКВС СРСР, з них за «контрреволюційні злочини» – 1862 співробітника, а у 1939 р. потрапили за ґрати 937 найбільш одіозних провідників масового терору [8]. Враховуючи відсутність офіційних даних про арешти чекістів у серпні-грудні 1938 р. та у 1940 і 1941 рр., можна впевнено стверджувати, що точна кількість репресованих співробітників радянської держбезпеки невідома.

Аналогічна ситуація склалася і з репресованими співробітниками НКВС УРСР. У 1988 р. голова КДБ УРСР М.М. Голушко заявив, що «всього було знищено 1199 керівних співробітників НКВС УРСР, які в основному винесли тягар боротьби у роки громадянської війни і були відданими бійцями партії» [9]. Скоріш за все, цифра у 1199 репресованих також включає засуджених прикордонників, військовослужбовців внутрішніх військ, пожежників і міліціонерів. За даними дослідника Ю.І. Шаповала до кінця 1937 р. в Україні було заарештовано понад 200 співробітників управління державної безпеки, 134 міліціонера, 38 прикордонників, 45 співробітників управління шосейних доріг, яких звинуватили у причетності до «троцькістсько-терористичної організації, агентури іноземних розвідок, латиської шпигунської організації», а у 1938 р. були репресовані ще 994 співробітника НКВС УРСР [10]. Втім арешти українських чекістів «за гріхи єжовщини» тривали і у 1939-1941 рр., причому під каток репресій потрапили навіть колишні співробітників НКВС УРСР, які на час так званої «берієвської відлиги» перебували поза штатом Наркомату внутрішніх справ. Не зрозуміло також, чи віднесені до оголошених М.М. Голушком 1199 репресованих українських чекістів, особи, які виїхали з республіки і там були заарештовані, або співробітники, які були звільнені з органів і через деякий час кинуті за ґрати.

Немає відповіді і на питання чи враховують 20000 репресованих чекістів в межах Радянського Союзу тих, хто безпосередньо творив

свавілля у 1937-1938 рр.? Відносно «єжовців» і досі існує хибна думка, що вони отримали заслужену кару за злочини проти радянських громадян. Дійсно, у 1939-1941 рр. частина чекістів нижчої ланки була засуджена суто за порушення соціалістичної законності. Втім переважну більшість найбільш одіозних керівних співробітників НКВС СРСР судили не за фальсифікацію карних справ, а за участь у міфічних антирадянських змовах проти правлячої верхівки СРСР.

Звідси і упереджений підхід до реабілітації чекістів. Так, наприклад, коли у 1988 р. остаточно реабілітували всіх осіб, засуджених у 1938 р. у справі «право-троцькістського блоку», то колишній нарком внутрішніх справ СРСР Г.Г. Ягода виявився єдиним, по справі якого прокуратура СРСР протест не виносила [11]. Виходить що, як влучно відмічає російський історик і письменник Б. Соколов, «Ягода самостійно отруїв Менжинського, Куйбишева, організував вбивство Кірова, заморив до смерті Максима Пешкова» [12].

Аналогічна ситуація склалася з багаторічним шефом ДПУ – НКВС УРСР комісаром державної безпеки 1-го рангу В.А. Балицьким. 27 листопада 1937 р. він був засуджений в «особливому порядку» (тобто комісією НКВС СРСР, прокурора СРСР і голови військової колегії верховного суду СРСР) на смерть за участь в «антирадянській військово-фашистській змові», члени якої готували збройне повстання з метою повалення радянської влади і реставрації капіталізму [13]. Того ж дня він був страчений [14].

Ще у 1956 р. його мати, А.І. Балицька, звернулася до військової прокуратури СРСР з проханням переглянути справу її сина. Перевіркою, яку проводив КДБ СРСР у 1956-1958 рр., було з'ясовано, що «звинувачення Балицького у приналежності до антирадянської військової змови є необґрунтованим. Разом з тим у ході додаткової перевірки встановлено, що у період роботи Балицького наркомом внутрішніх справ УСРР підлеглими йому співробітниками були сфальсифіковані справи на багатьох відповідальних радянських і партійних робітників по звинуваченню їх у здійсненні тяжких контрреволюційних злочинів. У розслідуванні

ряду таких справ приймав участь безпосередньо сам Балицький ... було встановлено, що в апараті НКВС УРСР, яким керував Балицький, мали місце грубі порушення соціалістичної законності, застосовувалися заборонені методи ведення слідства, фальсифікувалися слідчі справи на необґрунтовано арештованих радянських громадян, у тому числі на відповідальних робітників радянських і партійних органів, а також видних наукових робітників.

Враховуючи викладене, –

ВВАЖАВ БИ:

Клопотання громадянки Балицької А.І. про реабілітацію її сина Балицького Всеволода Аполлоновича залишити без задоволення»

Документ підписали: слідчий 1-го відділу слідчого управління КДБ СРСР Гришин, начальник 1-го відділу слідчого управління КДБ СРСР Майоров, заступник начальника слідчого управління КДБ генерал-майор М.Д. Калістов, заступник голови КДБ СРСР генерал-полковник П.І. Івашутін [15]. Наприкінці 90-х років ХХ сторіччя генеральна прокуратура Російської Федерації знову розглядала справу В.А. Балицького та виявила його таким, що реабілітації не підлягає.

Аналогічний висновок зроблено і щодо наркома внутрішніх справ УРСР у 1937-1938 рр. комісара державної безпеки 2-го рангу І.М. Леплевського: «Головною військовою прокуратурою встановлено, що Леплевський І.М. у 1938 році військовою колегією верховного суду СРСР за статтями 58-1 «б», 58-8 і 58-11 КК РРФСР був засуджений без достатніх до того підстав. Разом з тим, перевіркою встановлено, що Леплевський, будучи наркомом внутрішніх справ УРСР і начальником 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР широко застосовував необґрунтовані масові арешти серед радянських громадян і фальсифікацію на них кримінальних справ. У зв'язку з цим, у перегляді справи Леплевського І.М. постановою Головного військового прокурора від 6/IV – 1957 р. відмовлено. Підстава: НП ГВП № 29163-39 р.» [16].

Зате підлягав реабілітації і був посмертно реабілітований ще 28 березня 1957 р. комісар державної безпеки 2-го рангу Л.М. Бельський, який у 1936 – 1938 рр. працював заступником наркома внутрішніх справ СРСР [17]. Жахливу

пам'ять лишив він по собі в Україні. Саме з його приїздом в Україну у серпні 1937 р. деякі українські чекісти пов'язували початок застосування тортур до заарештованих.

Так у своєму виступі на партійних зборах УНКВС по Київській області в грудні 1938 р. начальник управління капітан державної безпеки О.Р. Долгушев відзначив: «З питань застосування фізичних методів впливу. Я пам'ятаю ще працював в наркоматі, в особливому відділі. Приїздив тоді з Москви заступник наркома Бельський. Він же всім дав ясну настанову на оперативній нараді працівників наркомату: шпигун або учасник організації – все одно він буде розстріляний. Так щоб взяти від нього свідчення дайте йому в морду. Чому не можна?» Всі зі схваленням віднесли до цього. Пам'ятаю, як поступово почали застосовувати методи фізичного впливу. Пішло це з наркомату, а дивлячись на наркомат і області почали застосовувати ці форми слідства. Працівники спілкуються, розмовляють між собою: як в тій в'язниці, як в тій області? І це стало системою. Звідси я роблю висновок, що це не місцеве явище, а це певна система в слідстві» [18].

Ці слова О.Р. Долгушева підтверджує і старший лейтенант державної безпеки І.І. Зачепа, який у 1937-1938 рр. очолював міський відділ НКВС у Ворошиловську (нині – м. Алчевськ): «Як йшла слідча робота всі знають. Приїздив Бельський з Москви і давав настанови бити арештованих» [19].

Л.М. Бельський вчив українських чекістів не тільки бити заарештованих, але і проводити засідання судових трійок. Так, зокрема, заступник наркома внутрішніх справ СРСР був присутнім 9 серпня 1937 р. на засіданні трійки при УНКВС по Харківській області (голова – т.в.о. начальника управління капітан державної безпеки Л.Й. Рейхман, члени: перший секретар обкому КП(б)У М.Ф. Гікало та т.в.о. обласного прокурора О.І. Леонов), яка засудила на смерть 156 чоловік та відправила до концтаборів 26 чоловік [20].

Про те, які настанови давав Л.М. Бельський співробітникам НКВС УРСР під час цих інспекційних поїздок, можна судити зі слів колишнього начальника дорожньо-транспорт-

тного відділу ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці (центр – м. Артемівськ) капітана державної безпеки Г.І. Кочергинського: «Я дійсно давав настанови слідчому по готовим слідчим справам допитувати за добу не менше 5-6 обвинувачених. Ця настанова не моя власна, а виходила від заступника наркома Бельського на одному з засідань трійки в Сталіно» [21].

Цікавим є рішення щодо посмертної реабілітації комісара державної безпеки 1-го рангу С.Ф. Реденса (у 1931-1933 рр. голова ДПУ УСРР). 27 липня 1962 р. Комітет партійного контролю при ЦК КПРС ухвалив таке рішення: «Реденс С.Ф. виключений з членів КПРС у 1941 році як заарештований органами НКВС по політичним обвинуваченням. Визначенням Військової колегії Верховного суду СРСР від 10.11.1961 року він по цьому обвинуваченню реабілітований. Але в зв'язку з тим, що Реденс С.Ф., будучи тривалий час на керівній роботі в органах НКВС, брутально порушував соціалістичну законність, припускав фальсифікацію слідчих справ, за якими необгрунтовано була засуджена велика кількість радянських громадян, Комітет партійного контролю при ЦК КПРС не знаходить підстав для реабілітації Реденса С.Ф. у партійному відношенні (посмертно)» [22].

Слід відзначити, що у 1936-1937 рр. начальник УНКВС по Московській області С.Ф. Реденс працював пліч-о-пліч з першим секретарем Московського міського комітету ВКП(б) М.С. Хрущовим. Останній особисто давав згоду на арешти значної кількості партійних і радянських робітників та сам направляв документи з пропозиціями про арешт керівних робітників Московської ради та Московського обкому партії. Всього ж за 1936-1937 рр. Управлінням НКВС по Московській області було репресовано 55741 чоловік [23]. У часи критики культури Й. Сталіна генеральний секретар ЦК КПРС М.С. Хрущов вирішив відхреститися від С.Ф. Реденса та посмертно покарати його по партійній лінії.

Окрім Л.М. Бельського та С.Ф. Реденса були посмертно реабілітовані такі одіозні постаті як колишні заступники наркома внутрішніх справ УРСР К.М. Карлсон і З.Б. Кацнельсон,

начальники Головного управління таборів НКВС СРСР М.Д. Берман і І.І. Плінер, начальник тюремного відділу ГУДБ НКВС СРСР Я.М. Вейншток, заступник наркома внутрішніх справ СРСР С.Б. Жуковський, начальник оперативного відділу ГУДБ НКВС СРСР А.К. Залпетер, начальник УНКВС по Далекосхідному краю Т.Д. Дерібас, начальник УНКВС по Саратовській області Р.О. Піляр, особливо уповноважений НКВС СРСР В.Д. Фельдман, начальник секретаріату та спеціального відділу ГУДБ НКВС СРСР І.І. Шапіро, [24] начальник контррозвідального відділу НКВС УРСР В.А. Стирне, начальник транспортного відділу НКВС УРСР Я.В. Письменний, начальник УНКВС по Харківській області С.С. Мазо, начальник УНКВС по Чернігівській області П.Г. Соколов-Шостак, начальник контррозвідального відділу УНКВС М.П. Роголь, заступник начальника УНКВС по Донецькій області Г.Б. Загорський, помічник начальника контррозвідального відділу НКВС УРСР А.В. Сапір, особливоуповноважений НКВС УРСР Н.Л. Рубінштейн [25] та сотні інших співробітників НКВС.

Їхнє посмертне виправдання зайвий раз засвідчує про те, що ніяких критеріїв у проведенні реабілітації чекістів у працівників прокуратури не було. Траплялося що різні прокурори по-різному дивилися на одну і ту ж кримінальну справу. Так, наприклад, коли у 1950-х рр. вирішувалося питання про реабілітацію майора державної безпеки Я.З. Камінського (у 1934-1937 рр. – заступник начальника УНКВС по Харківській області, у 1937-1938 рр. – заступник начальника управління робітничо-селянської міліції НКВС УРСР), то голова військового трибуналу Київського військового округу (КВО) генерал-майор юстиції Архипович вважав, що «Камінський керував слідством, проводив арешти, особисто допитував заарештованих і причетний до фальсифікації слідчих матеріалів, через що ряд осіб було репресовано» та намагався притягнути його до кримінальної відповідальності за порушення соціалістичної законності. Однак військовий прокурор КВО генерал-майор юстиції І. Бударгін відкинув аргументи Архиповича «як недостатні» і Я.З. Камінського реабіліту-

вали. Правда питання про партійну реабілітацію І Бідугарін не підіймав – напевно довгі роки, проведені в радянських таборах, відкрили йому очі на комуністичну систему, якій він так віддано служив [26].

Незважаючи на протести керівництва Служби безпеки України у середині 1990-х рр. прокуратура все ж таки посмертно реабілітувала колишнього начальника УНКВС по Одеській області О.Б. Розанова та начальника 4-го (секретно-політичного) відділу НКВС УРСР М.М. Герзона.

Цікаво, що відносно старшого майора державної безпеки О.Б. Розанова ще у липні 1958 р. військова прокуратура Одеського військового округу ухвалила постанову, у якій відзначалося, що «під час перевірки отримані дані про те, що Розанов-Розенбарт будучи начальником Одеського обласного Управління НКВС з 1935 по 11 липня 1937 року ... порушував соцзаконність, допускав необґрунтовані арешти радянських громадян, в тому числі партійно-радянських працівників, тенденційно добирав матеріали обвинувачення. Так, 11 січня 1937 року Розанов-Розенбарт доніс Балицькому про те, що колишній другий секретар обкому партії Голуб підтримує та протегує троцькістів Шепеля, Сипко та інших. Окрім того Розанов-Розенбарт разом із Балицьким безпідставно обвинувачували Голуба на зібранні Одеського обласного партійного активу, який відбувся 8-10 лютого 1937 року, внаслідок чого Голуб був усунутий з посади, потім заарештований та засуджений до розстрілу. Були також арештовані та засуджені Шепель і Сипко, але перевіркою встановлено, що ці особи повністю реабілітовані, причому справу по обвинуваченню Голуба було сфальсифіковано... 14 березня 1937 року Розанов-Розенбарт доніс про те, що ним 13 березня заарештований заступник завідувача відділом агітації та пропаганди Одеського обкому партії Морозов-Воронцов Микола Якович, член ВКП(б) с 1921 року. Розанов-Розенбарт писав, що у відношенні Морозова-Воронцова він мав агентурні матеріали про приналежність його в минулому до правих у місті Москва. Між тим, як показала перевірка, Розанов-Розенбарт не мав таких агентурних даних і підстав для

арешту Морозова-Воронцова не було. Під час слідства Розанов-Розенбарт разом з відомим фальсифікатором Родос допитував Морозова-Воронцова, від якого були отримані свідчення про те, що він був учасником контрреволюційної організації. Згодом Мороз-Воронцов був засуджений до розстрілу, а у 1967 році після перевірки, повністю реабілітований.

28 вересня 1936 року НКВС СРСР був арештований колишній 3-й секретар Одеського обкому партії, а згодом керуючий Укрконсервтрестом Брейтман А.С. – засуджений до найвищої міри покарання за те, що був учасником контрреволюційної організації. У 1955 році він повністю реабілітований. Слідство по справі проводилося в УНКВС Одеської області слідчим Родос і хоча Розанов-Розенбарт у документах справи не фігурує, але із виступу колишнього 1-го секретаря Одеського обкому партії Вегера на зборах Одеського обласного партактиву 8-10 лютого 1937 року стало відомо, що Брейтман був виключений з партії при повторному розгляді його справи «після того, як були зібрані та надані тов. Розановим надзвичайно суттєві документи»...Розанов-Розенбарт за допомогою наклепника Ніколаєва разом зі своїм підлеглим Лунковим у 1936-1937 роках створив неправдиві матеріали обвинувачення на колишнього директора водного інституту Демидова, парторга інституту Богомолова, аспіранта Дацковського, студента Берлага і заступника начальника політвідділу Чорноморського пароплавства Вайнера. Всі ці особи були арештовані та у жовтні 1937 року засуджені на різні терміни...Про колишнього прокурора Одеської області Турина Розанов-Розенбарт на обласному та міському партактиві, якій відбувся 8-10 лютого 1937 року заявив: «Я двічі давав вельми вагомні додаткові матеріали, яких достатньо було не тільки для виключення Турина з партії, а можливо і для арешту».

12 лютого 1937 року Турин покінчив життя самогубством і в передсмертній записці писав: «... цькування мене та дружини є наслідком моєї прокурорської роботи. Я був, мабуть, занадто норавливим прокурором і старшому майору Розанову та його заступнику (М.Г. Чердаку – авт.) це не подобалося. Моя реабіліта-

ція, відновлення дружини і, нарешті, обрання мене на з'їзд, зовсім розлютило цих чинуш..., а цей солдафон та обмежена людина Розанов дозволяє собі на активі говорити, що мене не тільки потрібно виключити, але і посадити. Вірю, що т. Єжов і до нього добереться... Ще раз заявляю, що я чесний більшовик і ніколи антипартиїно не думав – Турин»...

У подальшому, на факті самогубства Турина були по суті сфальсифіковані справи на заступників, помічників і старших помічників прокурора Одеської області Кузоваткіна, Булат, Баршап, Шепетовського, Литинського та інших, які були арештовані та засуджені на різні терміни за те, що нібито перебували в контрреволюційній організації, яку нібито очолював Турин. Після перевірки всі ці особи у 1956-1958 роках повністю реабілітовані, причому більшість з них посмертно... Через викладене, підстав для постановки питання про реабілітацію Розанова-Розенбарта не має» [27].

Але ці аргументи не переконали обласну одеську прокуратуру, як не переконали і повідомлення про те, що у 1919 р. О.Б. Розанов «був головою трійки і членом ряду трійок по проведенню червоного терору в Києві», причетним до фальсифікації «шахтинської справи» у Донбасі [28] справ «Спілки визволення України» (за що навіть був представлений до нагородження орденом Червоного Прапора [29]).

Подвійні стандарти призвели до того, що репресованих чекістів у часи «горбачовської перебудови» почали ділити на «зłodіїв» і «героїв». Про одного з таких героїв-чекістів майора державної безпеки З.Н. Глебова-Юфу (у 1932-1936 рр. – начальник відділку секретно-політичного відділу УНКВС по Одеській області, у 1936-1937 рр. – начальник відділку секретно-політичного відділу НКВС УРСР, у 1937-1938 рр. – начальник відділку секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР), який нібито чинив опір сталінському свавілля писала преса. Генерал-лейтенант юстиції Б.О. Вікторов в статті «Герої з 37-го» зазначив, що «чекіста Зіновія Глебова звинуватили у приналежності до антирадянської змови. Висували чотири пункти обвинувачення. Глебов викинув із свідчень секретаря Далекосхідного крайкому ВЛКСМ «компро-

мат» на Олександра Косарєва. Відмовився взяти свідчення у арештованих Тухачевського та Корка на комдива Сергєєва. Запропонував згорнути слідство по одному зі шкідників. І самий дивний пункт, що все пояснює: «сфальсифікував документи та шляхом загроз вимагав від арештованих вигаданих свідчень на ряд відповідальних працівників і чекістів Закавказзя та Азербайджану». Що ж це за відповідальні працівники та чекісти? Поплічники Берії – Багіров і Кобулов» [30].

Правда, героєм З.Н. Глебов-Юфа вважався недовго. Невдовзі з'ясувалося, що насправді він був одним з довірених осіб М.І. Єжова. Залізний сталінський нарком настільки цінував свого підлеглого, що коли деякі арештовані співробітники НКВС УРСР стали давати свідчення про участь Глебова-Юфи в антирадянській змові, то їх викликали на Луб'янку та змусили відмовитися від звинувачень [31]. Не мав значення для керівництва і «юнацький гріх» підлеглого – у 1921 р. він був виключений з партії за «пиятство» і партійний квиток отримав знову лише у 1938 року [32]. Зрозуміло, що маючи підмочену репутацію З.Н. Глебов-Юфа був слухняним зряддям у руках М.І. Єжова та виконував будь-яку брудну справу. Зокрема, він брав активну участь у підготовці процесів «антирадянської троцькістської організації в Червоній Армії» [33] (за що був нагороджений орденом Леніна [34]) та «антирадянського право-троцькістського блоку» [35].

Потрапивши 14 листопада 1938 р. за ґрати З.Н. Глебов-Юфа вів себе зовсім не героїчно та «став виявляти в камері ознаки психічного розладу». Судова медична експертиза тричі оглядала заарештованого і зробила висновок, «що Глебов-Юфа страждає психічним душевним розладом у формі тюремного параноїду – хвороби, яка проходить, лікується та не звільняє від відповідальності» [36]. Згодом ореол героя-мученика з нього зняли і при наступних перепечатках статті Б.О. Вікторова абзац про З.Н. Глебова-Юфу редактори просто вирізали.

Окремого вивчення потребують долі працівників НКВС УРСР, засуджених у 1938-1941 рр. та звільнених з таборів з метою участі у бойових діях на фронті та у німецькому тилу. На

відміну від більшості колишніх політв'язнів, які повертали собі довіру більшовицького режиму через штрафні батальйони, чекістам відразу забули «старі гріхи» та доручали відповідальні завдання. По суті їхнє звільнення з таборів було політичною реабілітацією, яка відбулася за п'ятнадцять років до історичного XX з'їзду КПРС.

На сьогодні не з'ясовано на підставі яких рішень проводилися ці заходи. За свідченням генерала-лейтенанта П.А. Судоплатова ініціатором цієї акції був саме він: «На початку війни ми відчували гостру нестачу кваліфікованих кадрів. Я та Ейтингон (Н.І. Ейтингон – старший майор державної безпеки, керівний працівник НКВС СРСР – авт.) запропонували, щоб з в'язниць були звільнені колишні співробітники розвідки та держбезпеки. Цинічність Берії та простота в рішенні людських доль ясно виявилася в реакції на нашу пропозицію. Берію зовсім не цікавило, винуваті чи невинуваті ті, кого ми рекомендували для роботи. Він задав одне-єдине питання:

– Ви переконані, що вони нам потрібні?

– Цілком переконаний, – відповів я.

– Тоді зв'яжетесь з Кобуловим (Б.З. Кобулов був на той час заступником наркома внутрішніх справ СРСР – авт.), нехай звільнить. І негайно їх використайте» [37].

Скільки було звільнено співробітників НКВС з таборів у часи Великої вітчизняної війни поки що невідомо. Переважна більшість з них була відправлена на роботу в німецький тил. Звичайно радянські історики намагалися не згадувати про «передвоєнні подвиги» таких чекістів. З численних публікацій відомо, що у партизанському загоні НКДБ СРСР «Победители» під команду Д.М. Медведева з самого початку служили досвідчені чекісти: капітан державної безпеки Олександр Олександрович Лукін, старший лейтенант державної безпеки Володимир Григорович Фролов та лейтенант державної безпеки Костянтин Костянтинович Пастоногов [38]. Але ким були ці люди?

О.О. Лукін у 1936-1937 рр. працював заступником начальника особливого та контррозвідального відділів УНКВС по Дніпропетровській області. Згодом був переведений до особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР, де

працював начальником відділку. У серпні 1938 р. – березні 1939 р. – заступник начальника особливого відділу НКВС Московського військового округу. Серед численних жертв О.О. Лукіна можна назвати хоча б розстріляного військового аташе СРСР в Китаї комкора Е.Д. Лепіна [39]. О.О. Лукін був заарештований, знаходився під слідством, але відбувся переляком – 30 липня 1940 р. «за порушення соціалістичної законності» був виключений з партії [40].

В.Г. Фролов (у 1937-1938 рр. працював заступником начальника контррозвідального відділу УНКВС по Вінницькій області, у 1938 р. працював у ГУДБ НКВС СРСР) був засуджений особливою нарадою при НКВС СРСР до трьох років позбавлення волі «як соціально-небезпечний елемент». Покарання відбув повністю після чого звернувся з проханням відправки на фронт [41].

Був звільнений з табору також і К.К. Пастаногов, якого 22 листопада 1940 р. за порушення соціалістичної законності під час роботи начальником секретно-політичного відділу УНКВС Новосибірської області засудили до 8 років позбавлення волі [42]. Під час «ежовщини» працював досить ефективно і вже 2 липня 1937 р. «за зразкове та самовіддане виконання важливіших завдань уряду» отримав орден Знак Пошани [43]. Стати орденосцем йому не завадили звинувачення товаришів, які закидали йому ухиляння від участі в розстрілі... власного дядька у 1930 році. Варто зазначити, що начальник УНКВС по Західно-Сибірській області С.Н. Миронов (у 1933-1936 рр. начальник УНКВС по Дніпропетровській області) сумів захистити свого підлеглого, аргументуючи, що «виконувати вирок може не кожний чекіст – просто іноді через стан здоров'я. Тому висовувати його як мотив прямого звинувачення буде не зовсім вірно. Особливо, якщо врахувати, що Пастаногов не був призначений в цей наряд. На його дядька перші матеріали про контрреволюційну діяльність поступили від тов. Пастаногова. І якщо б навіть Пастаногов заявив, що йому незручно йти розстрілювати власного дядька, тут, мені здається, не було б порушення партійної етики». Роз'яснення начальника управління було при-

йнято підлеглими і партійні збори ухвалили рішення вважати Пастаногова «реабілітованим», відзначивши, що до нього не було виявлено потрібної «партійної чутливості» [44].

Цікавим є той факт, що загін «Победители» на чолі з легендарним Д. Медведєвим було десантовано на партизанську базу загону старшого лейтенанта державної безпеки Віктора Васильовича Кочеткова (у 1935-1937 рр. заступник начальника транспортних відділів УНКВС Одеської та Дніпропетровської областей; у 1937-1938 рр. – начальник дорожньо-транспортних відділів НКВС Східно-Сибірської залізниці та залізниці імені Орджонікідзе), якого відомий письменник Т.Д. Гладков назвав «людиною дуже нелегкої долі» [45]. Нелегка доля полягала в тому, що у 1940 р. Кочетков був засуджений військовим трибуналом НКВС на п'ять років позбавлення волі «за порушення соціалістичної законності». За клопотанням НКВС СРСР 9 жовтня 1941 р. він був звільнений з табору зі зняттям судимості [46].

У роки радянсько-німецької війни був звільнений з ув'язнення капітан державної безпеки Л.Т.Якушев, який у 1937-1938 рр. очолював УНКВС по Житомирській області (де під його керівництвом лише за три місяці 1937 р. буде репресовано 14629 чоловік [47]) та НКВС Кримської АСРР. Під час слідства з'ясувалося, що він, отримавши в Сімферополі телеграфне розпорядження РНК і ЦК ВКП(б) про припинення роботи судової трійки, одноосібно змінив вирок та особисто засудив на смерть 47 чоловік, 22 з яких були страчені. Знаючи про заборону виконання вироків трійки Л.Т. Якушев, з метою приховання своїх злочинів, наказав підлеглим про максимальне форсування розстрілів. У наслідку цього лише 28 і 29 листопада 1938 р. було страчено 770 чоловіка. Під безпосереднім керівництвом і за особистою участю наркома внутрішніх справ Криму було розстріляно 553 чоловіка. За його вказівкою страчували навіть вагітних жінок. Встановлено також, що Л.Т. Якушев особисто вдавався до фальсифікацій в оперативних та слідчих документах. Ні під час слідства, ні на суді Військової Колегії Верховного суду СРСР 20 липня 1939 р. винним себе не визнав. Можливо продемонстрована стійкість врятувала

Л. Якушева від кулі в потилицю. Радянська Феміда засудила його до 20 років таборів [48]. Л.Т. Якушев буде партизанити у Смоленській, Калінінській, Вітебській, Рівненській, Львівській та Дрогобицькій областях. Його військові подвиги будуть відзначені орденом Леніна та двома орденами Червоного Прапора. Під час «хрущовської відлиги» Л. Якушева покарають позбавленням партквитка за порушення соціалістичної законності під час роботи в Криму [49].

Потрапляли на фронт чекісти не тільки з таборів, але і безпосередньо з залу суду. Так 12-15 серпня 1941 р. військовий трибунал військ НКВС Київського військового округу розглянув справу по обвинуваченню колишнього начальника 2-го (секретно-політичного) відділу НКВС УРСР Л.М. Павличева, колишнього заступника начальника УНКВС по Ворошиловградській області О.Д. Баличева, колишнього начальника 2-го (секретно-політичного) відділу УНКВС по Ворошиловградській області М.Г. Соколова, колишнього заступника начальника Ворошиловградського міського відділу НКВС Л.Р. Воскобойникова та колишнього начальника відділку УНКВС по Станіславській області у порушенні соціалістичної законності.

Було встановлено, що О.Д. Баличев, М.Г. Соколов і Л.Р. Воскобойников у 1938 р. у Ворошиловграді необґрунтовано заарештували до 40 чоловік з числа партійного і радянського активу, та застосовували до них викривлені методи слідства, які призвели до смерті заарештованих Максименка, Епштейна та Крафта. Павличев і Тарасовський, працюючи в 1938 р. в секретно-політичному відділі НКВС УРСР, а потім у відрядженні і УНКВС по Ворошиловградській області припускали викривлені методи слідства, застосовували методи фізичного впливу. В пред'явленому їм обвинуваченні всі свою провину визнали [50].

Свідок С.О.Степенко розповів на суді про те, як працівники УНКВС по Ворошиловградській області на чолі з начальником управління Г.І. Коркуновим дістали від нього щиро-сердні зізнання: «Коркунов, Соколов, Пекарів допитували мене 5 діб підряд, ображали мене найбільш образливими словами, і в них була

одна фраза: «ти ворог народу, шпигун і давай свідчення». Соколов мені заявив: «Я зроблю з вас шматок кривавого м'яса», а Баличев називав хуторянським хлопцем, бив в обличчя, і всі разом рвуть волосся, топчуть чоботами, дають ручку та пропонують писати заяву наркомуну з каяттям» [51].

Крім того слідством було встановлено, що «у 1938 р. Соколов припустив порушення революційної законності, застосовував засоби фізичного впливу до арештованих, добиваючись від них вигаданих свідчень, у результаті чого арештовані обмовляли себе та ряд осіб, в тому числі і депутатів Верховної Ради. На підставі свідчень арештованих, проводив необґрунтовані масові арешти керівних партійних і радянських працівників. При оформленні слідчих справ фальсифікував окремі документи з метою скорішого розгляду їх в судовому порядку» [52].

Про те, як саме порушував «революційну законність» начальник відділку 4-го (секретно-політичного) відділу НКВС УРСР лейтенант державної безпеки М.Г. Соколов розповів і його підлеглий І.С. Друшляк: «Добровольський (професор медицини Юрій Алоїзович Добровольський – авт.) був фізично сильною людиною, і після того, як на нього була отримана санкція (тобто дозвіл на застосування засобів фізичного впливу – авт.), я сказав начальнику відділку Соколову про те, що я з ним сам нічого не зроблю. Соколов мені відповів, щоб я зачекав поки він звільниться і тоді, як він виразився, «ми його допитаємо струнками організованими рядами». Так і було. Через деякий час до мене в кімнату прийшов Соколов. З ним ще кілька працівників... близько 4-5 чоловік. Соколов почав розмовляти з Добровольським і ударив його по щоці. Добровольський з кулаками кинувся на Соколова, але був посаджений присутніми на місце. Після цього епізоду Соколов наказав дати йому як слід. Оскільки Добровольський чинив опір, Соколов запропонував всім присутнім тримати його. В битті брали участь я – Друшляк, Соколов, Беленький і, здається, Дрібинський. Чи застосовувалася нами в процесі допиту палка я не пам'ятаю, але припускаю, що застосовувалася... Добровольського доставили до лікарні» [53].

Військовий трибунал засудив О.Д. Баличева, М.Г. Соколова, Л.М. Павличева до 10 років позбавлення волі, Л.А. Тарасовського до 8 років, Л.Р. Воскобойникова – до 6 років. Правда, замість таборів чекістів відправили на фронт [54].

До речі, І.С. Друшляк, який свідчив проти М.Г. Соколова, також належав до когорти реабілітованих чекістів. 15 січня 1940 р. Військовим трибуналом військ НКВС Київського округу за статтею 206-17 п «б» КК УРСР він був засуджений на смерть. Військова колегія Верховного суду СРСР замінила вирок на 10 років таборів. Під час Вітчизняної війни був звільнений з табору та відправлений на фронт. За виявлений в боях героїзм військова рада Калінінського фронту 30 липня 1943 р. зняла з нього судимість [55].

Л.М. Павличев загинув на фронті у 1941 р. О.Д. Баличев, М.Г. Соколов і Л.В. Воскобойников у 1942 р. були відправлені на підпільну роботу до Києва. Зберегти життя поталанило лише О.Д. Баличеву – М.Г. Соколов загинув під час облави в одному з сіл, а Л.В. Воскобойников був виданий німцям кимось зі своїх та страчений [56]. До речі, резидент 4-го Управління НКДБ СРСР у Києві лейтенант державної безпеки В.М. Карташов також був «штрафником». 21 листопада 1937 р. В. Карташов, працюючи на той час начальником відділку 3-го (контррозвідувального) відділу УНКВС по Воронежській області був заарештований по звинуваченню в антирадянській агітації, використанні службового становища для власних цілей та злочинно-халатній бездіяльності. У серпні 1938 р. трибуналом військ НКВС В.М. Карташов був виправданий у частині антирадянської агітації, по іншим обвинуваченням засуджений до 5 років таборів без ураження в правах [57].

Якби там не було переважна більшість співробітників держбезпеки завжди демонстрували відданість комуністичній владі та ні за яких обставин не «виходили з-під партійного контролю», навіть у добу «великого терору» 1937-1938 років. Відомо, що під час масових політичних репресій при обласних управліннях НКВС працювали позасудові каральні органи так звані «трійки», до складу яких

входили начальник управління, перший секретар обкому партії та обласний прокурор. Частіше за все, члени «трійки» згодом ставали жертвами тоталітарної системи. Прикметно, що після XX з'їзду КПРС у ході реабілітаційних процесів прокурорам та партійним секретарям попри їх участь у «конвеєрі смерті» повертали «добре ім'я» та увічнювали їх пам'ять. Разом з тим співробітників органів держбезпеки у «хрущовську відлигу» робили єдиними винуватцями сталінського свавілля.

Зараз існує, на наш погляд, не зовсім логічна система, коли при розгляді реабілітаційних справ на заарештованих співробітників НКВС їхні вироки просто перекваліфікують. Українській Феміді, нарешті, потрібно зрозуміти, що якщо навіть незаперечний злочинець був колись засуджений за злочини, які він не скоював, то над лишається лише суд Божий, а несправедливий вирок, якщо ми розбудуємо правову державу, все рівно повинен бути відмінений.

Джерела та література

1. Туркул А.В. За Святу Русь! (Дроздовцы в огне). – М.: Издательство имени святителя Игнатия Ставропольского, 1997. – С. 125-126, 136-137, 271- 274.
2. Білоконь С. Прошу вас розпочати контрреволюційний процес проти злочинців // Слово. – 2000. – № 1.
3. Шаповал Ю.І. Історія спецслужби в особах // Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919-1941. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 3.
4. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934 – 1941: Справочник. – М.: Звенья; 1999; Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків, Фоліо, 2004; Воронов В.Ю., Шишкин А.И. НКВД СССР: Структура, руководящий состав, форма одежды, знаки различия. 1934-1937 гг. – М.: ООО Издательский Дом «Русская Разведка», 2005.
5. Чебриков В.М. Перестройка и работа чекистов // Правда, 1988. – 2 сентября.
6. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 501.
7. Воронцов Е.Л. На страже безопасности Родины // Кубанская ЧК: Органы госбезопасности Кубани в документах и воспоминаниях. – Краснодар: «Советская Кубань», 1997. – С. 6-7.
8. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 501.
9. Голушко М.М. Передмова // Шляхами чекістської долі. – К.: Політвидав України, 1988. – С. 6.
10. Шаповал Ю.І. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 42-44.
11. Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов / Под общ. ред. А.Н. Яковлева. – М.: Политиздат, 1991. – С. 260.
12. Соколов Б. Наркомы террора. Они творили историю кровью. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – С. 166.
13. ГДА СБУ, м.Одеса, спр. 25468- ФП, т. 2, арк. 308.
14. ГДА СБУ, м.Харків, спр. 106796, арк. 32.
15. ГДА СБУ, м.Одеса, спр. 25468 ФП, т. 2, арк. 308 – 311.
16. Документи з історії НКВС УРСР // Наше минуле. – К.: Видавництво М.Коця, 1993. – С. 59-60.
17. Воронов В.Ю., Шишкин А.И. НКВД СССР... – С. 254.
18. ГДА СБУ, м. Харків, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 205-206.
19. ГДА СБУ, м. Луганськ, спр. 6737-р, арк. 42.
20. ГДА СБУ, м. Харків, спр. 347, арк. 1.
21. ГДА СБУ, м. Донецьк, спр. 5758, т. 3, арк. 295.
22. Російський державний архів новітньої історії (далі – РДАНІ), ф. 6, оп. 5, спр. 607, арк. 199.
23. Массовые репрессии оправданы быть не могут // Источник. – 1995. – № 1. – С. 126.
24. Воронов В.Ю., Шишкин А.И. НКВД СССР... – С. 252 – 280.
25. Білоконь С. Прошу вас розпочати контрреволюційний процес проти злочинців // Слово. – 2000. – № 1.
26. Золотарьов В.А. Заручник системи Я. Камінський // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1 / 2. – С. 297.
27. ГДА СБУ, м. Одеса, спр. 25468-ФП, т. 1, арк. 1-6.
28. ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 2151, арк. 15-19.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 87.
30. Викторов Б., Афанасьев А. Герои из 37-го // Комсомольская правда. – 1988. – 21 августа.
31. Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946. – М.: МФД: Материк, 2006. – С. 42.

32. Російський центр збереження історичних документів новітньої історії. – Ф. 17. – Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1856529.
33. Черушев Н.С. «Невиновных не бывает...» Чекисты против военных (1918-1953). – М.: Вече, 2004. – С. 268.
34. Правда. – 1937. – 23 июля.
35. Реабилитация: Полит.процессы 30-50-х годов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 239.
36. Жуковский В.С. Лубянская империя НКВД. 1937-1939. – М.: «Вече», 2001. – С. 237.
37. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1997. – С. 199-200.
38. Гладков Т.К. Медведев. – М.: Мол. Гвардия, 1985. – С. 162.
39. Черушев Н.С. 1937 год: Элита Красной Армии на голгофе. – М.: Вече, 2003. – С. 206-207.
40. Судоплатов А.П. Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымысел о моем отце: в 2 кн. Кн. 2. – М.: Современник: Олма-Пресс, 1998. – С. 512.
41. Судоплатов А.П. Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымысел о моем отце: в 2 кн. Кн. 2. – М.: Современник: Олма-Пресс, 1998. – С. 546.
42. Тепляков А.Г. Персонал и повседневность Новосибирского УНКВД в 1936 – 1946 // Минувшее. Исторический альманах. – 21 выпуск. – М. – СПб, Atheneum-Феникс, 1997. – С. 280.
43. Правда. – 1937. – 3 июля.
44. Тепляков А.Г. Персонал и повседневность Новосибирского УНКВД в 1936-1946 // Минувшее. Ис-

- торический альманах. – 21 выпуск. – М. – СПб, Atheneum-Феникс, 1997. – С. 250-251.
45. Гладков Т.К. Медведев. – М.: Мол. Гвардия, 1985. – С. 169.
46. Судоплатов А.П. Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымысел о моем отце: в 2 кн. Кн. 2. – М.: Современник: Олма-Пресс, 1998. – С. 506.
47. Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // 3 архіву ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 104.
48. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032 - ФП, т. 19, арк. 138-139.
49. Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов / Под общ. ред. А.Н. Яковлева. – М.: Политиздат, 1991. – С. 89.
50. ГДА СБУ, м. Київ, спр. 70117-ФП, т. 3, арк. 155-156.
51. ГДА СБУ, м. Луганськ, спр. 6737 – р, т. 2, арк. 4.
52. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 630, арк. 56.
53. ГДА СБУ, м. Київ, спр. 45704, т. 1, арк. 194-195.
54. ГДА СБУ, м. Київ, спр. 70117-ФП, т. 3, арк. 157.
55. Документи з історії НКВС УРСР // Наше минуле. – К.: Видавництво М.Коця, 1993. – С. 89-91.
56. ГДА СБУ, м. Луганськ, спр. 6737 – р, т. 2, арк. 24.
57. Глебов В. Война без правил. Преданный резидент. – М.: Эксмо, Яуза, 2005. – С. 6-35; Колпакиди А., Прохоров Д. Внешняя разведка России. – СПб.: «Издательский Дом «Нева»»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. – С. 250-251.

Вадим Золотарев, Олег Бажан

Реабилитация репрессированных сотрудников НКВД: тяжелый поиск истины

В статье рассматривается правомерность реабилитации сотрудников советских органов госбезопасности, причастных к массовым политическим репрессиям в 1930-е годы в СССР.

Ключевые слова: реабилитационные процессы в СССР, «большой террор», НКВД.

Vadym Zolotariov, Oleg Bazhan

Rehabilitation of the repressed NKVS employees: difficult way to the truth

The article deals with the consideration whether it is correct to rehabilitate those employees of the Soviet bodies' of state security who were participating in the mass political repressions in the 1930-ies in the USSR.

Key words: rehabilitation processes in the USSR, «Great Terror», NKVS (National Committee of Inner Affairs).

